

מנהיגות חברתית-חינוכית בתקופת השואה
פרשת חייו ומותו של פרדי הירש בגטו טרייזיינשטאט
וב"מתנה המשפחות" בבירקנאו

גדעון גרייף*

המציאות המורכבת שאֵתה התמודדו הקהילות היהודיות והמוני היהודים בזמן השואה הצמיחה לא פעם דמויות בעלות כושר מנהיגות, אשר בלטו בפועלן ובאישיותן כראשיו, מנהיגיו ורועיו של הציבור היהודי וכאנשי חינוך, בעלי סמכות רוחנית ודתית, ועמדה מגובשת בשאלות מוסריות וערכיות. מאחורי כל אחת מדמויות אלה נמצאים סיפור שונה, גישה חינוכית שונה או אופן מנהיגות שונה, אשר מדגימים, כל אחד בהקשרן הספציפי, את אופן ההתמודדות והמנהיגות לנוכח אותה מציאות. בין אותן דמויות של מנהיגים, שהתבלטו משכמן ומעלה בימי השואה, נמצא גם פרדי הירש (Hirsch), יהודי ממוצא גרמני שהיגר לפראג, והפך כבר בגיל צעיר לאיש חינוך אהוב ונערץ.

סיפור חייו ופועלו בזמן השואה מהווה דוגמה למסירות נפש בזמנים שבהם עמד כוחם של מנהיגי הקהילה למבחן הקשה מכול. דומה, שבכל מהלך ההיסטוריה היהודית לדורותיה לא נדרש איש ציבור ומנהיג יהודי להתמודד עם סוגיות אנושיות, מוסריות, ערכיות ורוחניות כמו אלה שניצבו בפניו להכרעה בימי השואה.

פרדי הירש לא תכנן להיות איש ציבור, גם לא מנהיג המונים או מנהיג תנועה רעיונית כלשהי. הוא הוצב על ידי שר ההיסטוריה בקדמת הבמה בתוקף נסיבות טראגיות, שלא הוא בחרן ולא הוא זה שעיצבן או יצרן. הדבר אינו מוריד כהוא זה מגדולתו.

* עוזר מחקר: תומר אלעד, אוניברסיטת תל-אביב.

פרשת פעלו ומנהיגותו של פרדי הירש, הספורטאי, המאמן, המחנך הגרמני-צ'כי הם בעבור רבים בחזקת פרק נעלם מפרקי תקופת השואה. מאמר זה נועד לתקן מעוות זה ולפרסם את מעשיו הנאצלים, שעד לרגע כתיבת מאמר זה אינם זוכים למלוא ההכרה שהם ראויים לה.

פרדי הירש היה שונה מאוד מהמנהיגות הצעירה של השואה בכך שלא היה איש רעיוני, פוליטי. קורות חייו של פרדי הירש בטרם הגעתו לפראג אינם ברורים לגמרי. פסיפס חייו אינו שלם די צורכו ונותרו בו כמה נעלמים שקשה להשלימם למקשה רציפה אחת. הירש נולד בשנת 1916 בעיר אאכן (Aachen) שבגרמניה, אולם לאחר מות אביו ונישואיה השניים של אמו עברה המשפחה לדיסלדורף. כבר בצעירותו עסק רבות בספורט והיה חבר פעיל במסגרת תנועת הנוער "ברית הצופים היהודים בגרמניה", שלימים התאחדה עם תנועת "מכבי הצעיר".¹

בתחילת שנת 1935 היגר הירש לפראג ושם הצטרף לתנועת הנוער "מכבי הצעיר". על אף היותו זר בעיר זו עורר הירש רושם רב בקרב הקהילה היהודית, בעיקר בשל מראהו החיצוני המטופח והישגיו הנאים בענפי ספורט שונים. במהרה הפך לחבר בהנהלת התנועה וכבש את לבם של הילדים והנערים שעמם נפגש.² הירש לא הרבה להתבטא בכתב, ובניגוד למנהיגים אחרים שפעלו בתקופה זו בקהילה היהודית לא השאיר אחריו כתבים או זיכרונות. אולם העובדה שרבים מבני הקהילה נצרו בלבם את דמותו ואת מעשיו מעידה יותר מכול על הרושם הרב שהותיר על הסובבים אותו.³ קשה לומר אם ידעו הירש או אחרים בקהילה עד כמה תהפוך דמותו למרכזית כל כך בעתיד הקרוב.

לאחר סיפוחה של צ'כיה בידי גרמניה בשנת 1938, וביתר שאת לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, הפכו פעילויות הנוער והחינוך הציוני למשמעותיות יותר בקהילה היהודית בפראג. הירש החל להקדיש את כל מרצו לפעילות חינוכית והתגלה כמחנך וכדמות נערצת על חניכיו. כושר ארגונו ודמותו הסוחפת אפשרו לו לרתום את ילדי הקהילה לפעילות חינוכית וספורטיבית. ביזמתו הוכשר מגרש

1 שמעון אדלר, "בלוק 31: קורות בלוק הילדים במחנה המשפחות שבבירקנאו-אשוויץ (Billb)", עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך בתולדות עם ישראל בעת החדשה, ירושלים 1993, עמ' 162.

2 נילי קרן, רסיסי ילדות, תל אביב 1993, עמ' 126.

3 נילי קרן, "פרדי הירש: ספורטאי ומדריך", בתוך: כוכבי, יהויקים ורונן, אביהו (עורכים), גוף שלישי יחיד: ביוגרפיות של חברי תנועות נוער בתקופת השואה, תל אביב 1994, עמ' 288.

"הגיבור" בפרברי פראג ונערכו בו פעילויות ספורט ומחנאות, אך גם פעילויות ציוניות, אספות וחגיגות, כולן ברוח תנועות הנוער הציוניות.⁴ בתקופה זו הבחינו רבים בביטחוננו העצמי של הירש ובגאוותו בזהותו היהודית. הירש לא היסס לפנות ישירות אל אנשי הס"ס, עמד מולם ללא מורא ואף הצליח במקרים מסוימים להשיג את תמיכתם בפרויקטים החינוכיים שעליהם שקד. ייתכן שהשפה הגרמנית השגורה בפיו היא שעזרה לו לקבל מהם את תשומת הלב, או שאולי הייתה זו עמידתו הנחושה מולם שגרמה להם לראות במי שעד כה נחשב למורה פשוט להתעמלות, את אחד ממנהיגי הקהילה. הירש הדגים בתקופה זו את ביטחוננו העצמי ואת גאוותו גם מול חברי הקהילה עצמה. כאשר חויבו יהודי פראג לענווד את הטלאי הצהוב, צעד שנתפס בעיני רבים כמשפיל וכמבוזה, היה זה הוא שעודד את חברי הקהילה להמשיך בחייהם כהרגלם, וטען באחת האספות שארגן בעצמו כי "מגן דוד אינו אות קלון".⁵ אין ספק שגישה זו הגדילה את מידת ההערצה שזכה לה, בעיקר מבני הנוער.

באוקטובר 1941 הורו הגרמנים על ריכוזם של יהודי בוהמיה ומורביה ויהודים מגרמניה ואוסטריה בגטו שהוקם בקסרקטין הצבאי טרוזיינשטאט (Theresienstadt),⁶ הנמצא צפונית לפראג. רבים ממנהיגי הקהילה היהודית, ביניהם יעקב אדלשטיין (Edelstein), שמונה ל"זקן הגטו", האמינו להצהרות הגרמנים שבטרוזיינשטאט תוקם עיר יהודית ויינתנו להם בה אוטונומיה וחופש יחסי לחיות חיי קהילה עצמאיים.⁷ הירש, כמי שעודד את חניכיו לאחריות הדדית ולתרומה לקהילה, יזם בהסכמת הגרמנים את הקמתו של "שירות סיוע", שבמסגרתו עזרו הנערים למשפחות המגורשים למזרת, ולאחר מכן למגורשים לטרוזיינשטאט, לארוז את חפציהם ולשאת אותם לנקודת האיסוף.⁸ הסכמת הגרמנים לכך מובנת בהחלט, שכן בכך עזרו הירש וחניכיו לבצע את השילוחים ביתר קלות וללא התנגדות. עם זאת, קשה לראות במעשה זה שיתוף פעולה גרידא, שכן הוא מבטא גם ניסיון לשמור על מידה מסוימת של סולידריות קהילתית, גם כאשר נטייתם של רבים בתקופה זו הייתה דווקא הפוכה.

4 קרן, רסיסי ילדות, עמ' 127–128.

5 רות בונדי, אדלשטיין נגד הזמן, תל אביב 1981, עמ' 263.

6 טרוזין (Terezín) בפי הצ'כים.

7 קרן, פרדי הירש, עמ' 289.

8 קרן, רסיסי ילדות, עמ' 128.

הירש נשלח לטרזיינשטאט בראשית 1942 ולמורת רוחו קיבל תפקיד במנהלת מחלקת הבניינים. כמי שראה את עצמו איש חינוך, שאף הירש להמשיך את עבודתו עם בני הנוער גם בגטו. במסגרת תפקידו הוא שם דגש רב על שמירת הסדר והניקיון ואף יזם תחרות ניקיון נושאת פרסים במטרה לעודד את הילדים והנערים לשים לב לסביבתם, גם במציאות קשה של צפיפות, חוסר תנאים אנושיים אלמנטריים, מגפות וזוהמה. חשוב לציין כי במעשיו של הירש ניכר לא רק הרצון לשפר את תנאיהם של תושבי הגטו, כי אם גם שאיפה לחנכם ולהקנות להם דרך חיים. כאשר התברר להירש כי הפרסים לתחרות חולקו בידי מישהו אחר, התעורר כעסו.⁹ בכך ניתן לראות דוגמה לרצונו להיות חלק מהפעילות החינוכית עצמה, ולא רק פקיד העוסק בענייני ניקיון ובריאות.

מנהל מחלקת הסעד לנוער, אגון רדליך (Redlich), שהכיר את כישוריו של הירש בארגון ובחינוך, הסכים לבסוף להעבירו למחלקתו, על אף ההבדלים בין הגישות החינוכיות שבהן החזיקו ועל אף המתח האישי ששרר ביניהם מפעם לפעם.¹⁰ יומנו של רדליך מתקופת שהותו בגטו טרזיינשטאט חושף את מורכבות היחסים בין השניים. מרישום האירועים ביומן עולה כי העברתו של הירש אל מחלקת החינוך נעשתה רק כחודש לאחר פנייתו אל רדליך, וככל הנראה לאור העומס הרב שבו הייתה נתונה מחלקת החינוך והנוער,¹¹ ולא בהכרח בשל רצונו של הירש לזכות במשרה זו. כחודשיים לאחר מכן כתב רדליך ביומנו את המשפט: "פרדי מזכיר לי סבון המעלה קצף ולא מנקה".¹² קשה לומר מדוע בחר רדליך לתאר כך את פעילותו הנמרצת של הירש, שכן בוודאי היה מודע לתרומתו בתחום החינוך בגטו. ייתכן שההבדלים האישיים בין השניים, האחד אינטלקטואל וביישן, והשני איש מעשה כריזמטי ונערץ, הם שהביאו אותו לגילוי יחס שכזה.¹³ ייתכן גם שאישיותו ודרכי פעילותו של הירש, שלא היה מלומד ולא התגאה ביכולות אינטלקטואליות, הם שגרמו לרדליך לתפוס כך את אופיו. בכך מבטאים דברים אלה של רדליך את הביקורת שלה זכה הירש גם מאחרים בגטו, אשר תפסו באופן שונה את תפקידם החינוכי והתמקדו יותר בפעילות לימודית-עיונית. הדגש

9 אגון רדליך, חיים כאילו: יומן אגון רדליך מגיטו טרזיאנשטאט, תל אביב 1983, עמ' 48.

10 אדלר, עמ' 166.

11 רדליך, עמ' 60.

12 שם, עמ' 70.

13 אדלר, עמ' 166.

הרב שהירש שם על פעולות שנחשבו על פי רוב לפחותות ערך, כמו שמירה על ניקיון, סדר ובריאות הגוף, גרמה לרבים להתייחס אליו בביטול.¹⁴ על אף הביקורת, שלעתים גבלה ביחס מתנשא, מתואר הירש ונזכר על ידי רבים כמדריך מוצלח, אהוד ומסור.¹⁵

מעבר להתמקדותו בערכים כמו אחריות הדדית, סדר וניקיון ופעילות גופנית, ניתן לזהות מרכיב נוסף וחשוב לא פחות בגישתו החינוכית בתקופת פעילותו כאיש חינוך בגטו: הניסיון לנתק בין הילדים והמציאות הקשה שמסביבם. באחד מכתביו היחידים שנשתמרו, מאמר קצר שכתב בביטאון הילדים של גטו טרוזיינשטאט, נכתב במפורש: "רצינו לאפשר לו [לנוער] לחיות מנותק מבעיות הגטו. רצינו להגן עליו מפני הסבל הרב שממתין לו בחוץ, ליצור לו תנאים אחרים".¹⁶ גישה חינוכית זו, שהונהגה בצורה רשמית בגטו, ביקשה לשמור על הנערים והילדים מחוץ למעגל הסבל שנוצר בגטו ולנסות להעניק להם בכך, גם אם באופן חלקי בלבד, הזדמנות להתפתח בצורה תקינה ובריאה.¹⁷ ואכן, פעילות הספורט שארגן הירש היא דוגמה מצוינת לכך. היא יצרה בעבור ילדים ובני נוער רבים מקום מפלט מקשיי היום-יום ונתנה להם משמעות ותחושת הישג. גישה חינוכית זו מאפיינת את פעילותו של הירש, שדאג בכנות לשלומם ולרווחתם של הילדים וניסה לחנכם לקראת העתיד, בתקווה שיהפכו למבוגרים אחראים ובעלי ערכים לכשתסתיים המלחמה.

בקיץ 1943 הובא לטרוזיינשטאט טרנספורט ובו כ-1,200 ילדים יהודים מביאליסטוק. השמועות הצביעו על כך שהם צפויים להישלח לארץ ישראל בתמורה לשחרור שבויי מלחמה גרמנים. הירש העלה ספקות בנוגע לגורלם וביקש לפגוש בהם ולהתוודע למצבם. בגטו הופץ סיפור שלפיו אותם ילדים סירבו להיכנס למקלחות, מחשש שבברזים יימצא גז רעיל ולא מים.¹⁸ דאגתו לילדים, וייתכן שגם סקרנותו, הביאה את הירש להתעלם מהאיסור הגרמני החמור על יצירת קשר עם קבוצה זו, ובאחד הלילות הוא ניסה להיכנס בחשאי למתחם

14 קרן, פרדי הירש, עמ' 292.

15 אדלר, עמ' 166–167.

16 מצוטט אצל אדלר, עמ' 167.

17 קרן, פרדי הירש, עמ' 291.

18 בונדי, עמ' 401.

שבו הוחזקו. הירש נתפס בידי המשמר הגרמני, ועל אף קשריו עם אנשי הס"ס הוא הוחזק במעצר, עד שבספטמבר 1943 צורף למשלוח לאושוויץ.

בניגוד לטרנספורטים אחרים שנשלחו לאושוויץ, אשר עברו "סלקציה" שלאחריה נשלחו רובם המכריע של האנשים לתאי הגז ומקצתם לעבודות כפייה במחנות השונים, הועברו כל 5,000 הנשלחים בטרנספורט ספטמבר מטרוזיינשטאט למתחם מיוחד, שהוקצה בעבורם בתוך מחנה בירקנאו. מחנה פנימי זה, שנשא את השם "מחנה המשפחות הצ'כי – Billb", יועד על ידי הגרמנים להיות "מחנה לדוגמה", שבו עתידים לבקר נציגי הצלב האדום.¹⁹

"מחנה המשפחות" לא היה אלא אחת מיצירות ההונאה של משרד הפרופגאנדה של השר יוזף גבלס, מוצר תעמולה המושגת כולו על שקר, מרמה והונאה. לצורך התרמית הונהגו במחנה תנאי חיים בהשוואה לשאר האסירים היהודים בבירקנאו. המובאים ל"מחנה המשפחות" שמחו בוודאי לקבל יחס מועדף מצד אנשי הס"ס. מערכת שלמה של הטעיה הצליחה במידה רבה להסוות את התכנון לרצחם לאחר כחצי שנה, כשלא היה עוד צורך בהצגת המחנה לראווה.²⁰

הירש מונה על ידי הגרמנים לתפקיד הקאפו, וייתכן שזה נעשה על סמך מידע מוקדם עליו ומתוך הנחה שיפעל לשביעות רצונם, כפי שעשה לפני כן בגטו טרוזיינשטאט. באושוויץ לקח על עצמו הירש את משימת ארגון סדר יומם וחינוכם של הילדים והנערים. ביזמתו ובאישור הגרמנים הוקם בלוק מיוחד לילדים, מספר 31, שבו שהו הילדים במהלך היום. הירש גייס לעזרתו מדריכים ואנשי צוות נוספים שהכיר ובהנחייתו עשו אנשי צוות אלה מאמצים רבים לשמור על סדר יום קבוע, ובמידת האפשר גם להמשיך בפעילות חינוכית שגרתית.

פרדי הירש לא היה מנותק מהמציאות, במיוחד לא בבירקנאו. הוא היה קרוב להנהגה היהודית במחנה, הכיר את הנפשות הפועלות, הכיר את הגרמנים וידע בדיוק מהו המקום שבו הוא מבקש להקים את הבלוק עבור "ילדיו". הוא ראה בהמשך פעילותו החינוכית דווקא בצל המשרפות את אתגר חייו, את המבצע החינוכי המשמעותי ביותר שחווה אי-פעם. הוא היה נחוש להשכיח מחניכיו את המקום הריאלי, המדכא שבו שהו, בהנחה שכל דקה שבה תוסח דעתם לנושאים

19 אוטו דב קולקה, "המחנה המשפחתי של יהודי טרוזיינשטאט באושוויץ, 1943–1944", בתוך: גוטמן, ישראל ומנבר, רחל (עורכים), מחנות הריכוז הנאציים: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה, ירושלים 1984, עמ' 252.

20 קרן, פרדי הירש, עמ' 294.

השגרתיים המעסיקים ילדים ובני נוער כמו משחקים, הצגות, לימודים, דקלומים, קריאה, מוזיקה – היא דקה של אושר ומיצוי החיים הצעירים עד תום.

בלוק הילדים, בלוק 31, היה ממוקם בשורה האחרונה של גזרת BIIb, בטור הסמוך ל"רציף היהודים החדש", ה-"Neue Judenrampe". ממקום זה ניתן היה להבחין בלא כל קושי ברכבות עמוסות היהודים המגיעות למחנה בירקנאו, בטורי היהודים העומדים בתור ממושך לפני הרופא ב"סלקציה" ובארובות בנייני המשרפות II ו-III, בסופו של הרציף, משני צדדיו.

בנקודה זו נבחן באופן פרטני את שיטתו החינוכית של פרדי הירש. ניתן להניח שגישתו לחינוך הילדים התגבשה עוד בטרם הגעתו לטרזיינשטאט, בזמן פעילותו במסגרת תנועות הנוער שבהן פעל בגרמניה, וביתר שאת עם הגעתו לפראג. אולם זמן שהותו במחנה המשפחות באושוויץ חידד והדגיש את הערכים שאותם שאף להנחיל לחניכיו ולאנשים שעמם עבד. התנאים ששררו במחנה המשפחות, על אף שלא היו חמורים כמו אלו שעמם התמודדו רוב הכלואים במחנה בירקנאו, הקשו מאוד על עצם קיומה של פעילות חינוכית. הירש, כמו גם מנהיגים ואנשי חינוך אחרים, נדרש לתעצומות נפש ראויות להערכה וליכולת ארגונית יוצאת דופן, כדי להמשיך ולקיים מסגרת חינוכית כלשהי עבור הילדים.

העיסוק בספורט ובהתעמלות תפס חלק נכבד בגישתו החינוכית של הירש. מבחינתו, פעילות גופנית לא הייתה רק אמצעי חינוכי, אלא דרך חיים. הרעיון בדבר "נפש בריאה בגוף בריא" היה זר לרבים מבני הנוער היהודים, אשר במסגרת חינוכם היהודי המסורתי לא קיבלו עידוד לפתח את יכולותיהם הפיסיות, אלא דווקא את היכולות השכליות והרוחניות. הירש שם דגש רב על נושא זה, מתוך רצון לעודד את הילדים לשמור על בריאותם ועל חוסנם הגופני, גם במציאות של תנאי חיים קשים מאוד, כאשר מחשבותיהם נתונות לעניינים הרי גורל, יותר מאשר לתחרויות הספורט. כמו שעשה בשעתו בפראג ובגטו טרזיינשטאט, גם בבירקנאו השיג את הסכמתם של אנשי הס"ס לקיים פעילות גופנית, גם אם בהיקף מצומצם, בשל הרעב הכבד ותנאי הסביבה שלא התאימו לפעילות מסוג זה. חשוב לציין שהתמקדותו של הירש בחינוך גופני, גם אם זכתה להיענות רבה מצד הילדים, העלתה עליו ביקורת, שלא פעם נבעה מגישה מתנשאת כלפיו.

רצונו של הירש להבליט את דמות "היהודי החדש", החסון, התחרותי, בעל החזות המרשימה, הביאה רבים למסקנה שיכולותיו האינטלקטואליות מוגבלות. אולם דווקא במציאות הקשה שהכתיב מחנה הריכוז, הפכו היכולות הפיסיות

למשמעותיות הרבה יותר מאלו האינטלקטואליות. הקפדתו של הירש על פעילות גופנית עזרה במידה ניכרת לשמור על חיוניותם ועל חוסנם של הילדים אל מול התנאים הקשים.

היבט שני וחשוב לא פחות בגישתו החינוכית של הירש היה ההקפדה על הסדר ועל הניקיון. ניתן במידה רבה לקשר נושא זה לעניין הפעילות הגופנית, שכן בשני המקרים מדובר על הנחלת אורח חיים בריא. ההקפדה על היבטי הסדר והניקיון, שאליה שאף הירש כבר במסגרת תפקידו בגטו טרזיינשטאט, קיבלה משנה תוקף במחנה המשפחות בבירקנאו. הירש היווה דוגמה אישית לחניכיו ולעמיתיו. הוא הקפיד על הופעה מסודרת ומרשימה גם בתנאים הקשים ביותר, וכך גם דרש מהסובבים אותו. הוא חייב את הילדים ואת המדריכים לרחוץ את גופם בכל בוקר, גם כאשר המים היו קפואים ומזוהמים. לילדים בבלוק 31 חולקו בגדים רגילים, ולא מדים מפוספסים כמו לשאר אסירי אושוויץ, כך שניתנה להם האפשרות לשמור על הופעה חיצונית מסודרת ומוקפדת יותר, שהייתה בוודאי חריגה בנוף הכללי של בירקנאו.²¹

ההקפדה על הסדר ועל הניקיון, שאליהם שאף הירש, תרמה בוודאי ליכולתם של הילדים לשמור על חזות מכובדת ועל סביבת קיום אסתטית וסבירה. ניתן להניח, שהנחלת ערכים אלו והניסיון לממשם במהלך סדר היום של הילדים תרמה גם לשמירה על יציבות ועל תחושה עצמית חיובית. מבחינה זו תאמה המציאות שנוצרה במחנה המשפחות את תכניתם של הגרמנים להקים מחנה לדוגמה, אשר יוכל לשמש בעת הצורך ככיסוי וכמסווה למעשי הרצח והזוועה היום-יומיים באושוויץ. אולם כאן המקום לציין, כי מציאות זו לא נוצרה רק בשל התנאים הנוחים, באופן יחסי, שהכתיבו אנשי הס"ס, אלא גם הודות לפעילותן החינוכית של דמויות כמו פרדי הירש. המרץ הרב שהושקע בטיפוח החיים עומד כאנטייתזה לקושי הפיסי והנפשי הרב לשרוד בתנאים כה קשים, קושי שאתו התמודדו אלפי אסירים יהודים במחנות הריכוז בכלל, ובמחנה בירקנאו בפרט. פעילותו של הירש, שלא חדל לנסות ולשפר את סיכויי ההשרדות של חניכיו, ובה בעת לטעת בהם תקווה ומשמעות לחייהם, בולטת במיוחד במקום זה, שבו איבדו רבים את תקוותם ואת רצון החיים.

פרדי הירש לא התפשר עם עצמו ועם חניכיו. זהו עוד סימן היכר למנהיג-אמת. מנהיג כזה דורש תחילה מעצמו – ואחר כך מפקודיו.

האופן שבו חניכו הירש ועמיתיו את הילדים להקפיד על משמעת, סדר וניקיון התקבל בחיוב גם על ידי אנשי הס"ס, שבוודאי שאפו כך לשמור על הפעילות השגרתית שהתקיימה במחנה. סגנונו וערכיו האסתטיים של הירש תאמו לאלה שלהם, והדבר תרם כנראה לנכונותם לאשר את תכניותיו של פרדי הירש ובכל מקרה – לא לחבל בהן. חשוב לציין שגם האסירים במחנה המשפחות, ובתוכם הילדים והמדריכים בבלוק 31, היו מחויבים לעמידה במפקדים (Appell) קבועים במהלך היום. לילדים הותר אמנם בשלב מאוחר יותר להישאר בתוך הבלוק גם בזמן המפקד, דבר שהקל עליהם בעיקר בימי גשם וקור, אך בסופו של דבר גם הם היו כפופים למערכת שלמה של תקנות משמעת וציות, שנהגה בבירקנאו. ההקפדה שהנהיג הירש בענייני סדר וניקיון יכולה להיחשב מבחינה זו לחלק בלתי נפרד מקיום שגרת המחנה, כפי שהוכתבה על ידי הגרמנים.

פרדי הירש היה המדריך הספורטיבי הקלאסי, אך לא המנהיג האידאולוגי המנסה לנסוך בחניכיו רעיונות נשגבים. הרעיון הנשגב שלו היה הגוף הבריא, התומך בנפש בריאה. בכך היה יוצא דופן מחבורת המנהיגים הצעירים יוצאי תנועות הנוער הציוניות ובווגריהן, כמו צביה לובטקיץ, יצחק צוקרמן, מרדכי תמרוף-טננבאום, חייקה גרוסמן, מרדכי אנילביץ' וחבריהם.

בדומה למחנכים אחרים בימי השואה ביקש הירש למנוע מהילדים את ההתמודדות עם הקשיים הריאליסטיים הרבים וליצור בעבורם "מציאות מדומה". גישה מעין זו הונהגה כבר על ידי אגון רדליך בגטו טרוזיינשטאט, שעשה כל מאמץ להנהיג סדר יום קבוע ופעילות שגרתית, חרף התנאים הקשים וחוסר הוודאות שאֵתם התמודדו היהודים בגטו.²² הירש, שהפך בהדרגה לדמות החינוכית המרכזית בעבור הילדים במחנה המשפחות, נקט באותה גישה וניסה בכל מרצו להסוות מהילדים את המציאות הקשה הסובבת אותם. ברם, עד כמה ניתן להסוות את פעולות ההשמדה בתאי הגז והמשרפות ואת המראות הנוראים שהקיפו את אסירי המחנה מכל עבר? ככל הנראה הבינו אסירי מחנה המשפחות את הסכנה הקיומית הצפויה לחייהם, ויכלו רק לקוות שהמחנה ישוחרר בטרם יובלו גם הם לתאי הגזים. מעדויות שונות עולה, כי גם הילדים בבלוק 31 היו

מודעים לפעולות ההשמדה המתקיימות בסמיכות לצריפם ובוודאי הבינו, גם אם באופן חלקי, שהם נתונים בסכנה מתמדת. פעולותיהם של המדריכים בבלוק, ושל הירש בראשם, הצליחו כנראה לשמור על האופטימיות ועל שגרת החיים, אפילו לנוכח איום כה גדול, אשר נשקף לילדים מחלון בלוק 31, בדמות ארובות בניין המשרפה.

אחת הדוגמאות המובהקות ביותר לאופן, שבו ניסה הירש להפריד בין עולמם של הילדים לזה של המבוגרים, היה נושא חלוקת האוכל. הירש הצליח, בהזדמנויות שונות, להשיג לילדים בבלוק 31 תוספות מזון כמו חלב או ביצים ולהגדיל במעט את ההקצבה התזונתית שניתנה להם. את המזון חילקו המדריכים, והם לא הורשו לחלוק עם הילדים את מזונם, על אף שאלו הציעו להם זאת. הירש אף העביר מתפקידו מדריך שלא עמד בפיתוי. הפרדה זו מבטאת את דאגתו הכנה למצבם של הילדים ואת רצונו לאפשר להם תנאי הישרדות טובים יותר, גם על חשבונם של המבוגרים, שסָקָל הרעב ליווה אותם בכל זמן שהותם במחנה.

בתחילת חודש מארס 1944 החלו אנשי מחנה המשפחות לחשוש לגורלם, לנוכח ידיעות שקיבלו ממקורות שונים על המזימה שנרקמה לרציחתם. מאנשי הס"ס נודע להם שבקרוב יועברו למחנה אחר. רבים, ופרדי הירש ביניהם, האמינו בתום לב שבכך עתיד להסתיים הפרק הנורא שעברו בבירקנאו. למחנה המשפחות הצטרפו בינתיים אסירים נוספים שהובאו מטרוזיינשטאט בדצמבר 1943, והירש נפרד מהם באופטימיות רבה לקראת העברתם הצפויה ל"מחנה אחר". אולם בעוד הם ממתנינים להעברתם, פנה רודולף ורבה (Vrba), אסיר ממוצא צ'כי וחבר במחתרת שפעלה באותה עת במחנה, להירש ומסר לו את הידיעה הקשה בדבר תכנית ההטעיה של הגרמנים ועל כך שכל אנשי מחנה המשפחות עומדים להישלח אל תאי הגזים. ורבה הציע להירש, מתוקף סמכותו ומעמדו בקרב אסירי מחנה המשפחות, להנהיג את המרד המתוכנן. על פי עדותו, הוא החליט לפנות להירש מתוך ידיעה שמדובר בדמות כריזמטית ובעלת השפעה בקרב אנשי מחנה המשפחות.²³

המחתרת היהודית החלה לפעול באושוויץ במהלך שנת 1942. במסגרתה פעלו מספר קבוצות בחלקיו השונים של המחנה, ואלה הצליחו ליצור ביניהן

23 קלוד לנצמן, שואה, תל אביב 1986, עמ' 203–204.

קשר, להקים תאים מחתרתיים ולהכין תכנית פעולה להתקוממות.²⁴ היו אלה אנשי הזונדרקומאנדו (Sonderkommando) שפנו אל הירש במאמץ לרתום אותו למרד המתוכנן. פעילותם המחתרתית של אנשי הזונדרקומאנדו הייתה מסוכנת ובעייתית עוד יותר מזו של שאר קבוצות המחתרת במחנה, בעיקר בשל בידודם היחסי משאר האסירים.²⁵ המידע שהתגלה להם באשר להשמדת מחנה המשפחות הביא אותם לנסות ולזרז את תחילת המרד ולרתום אליו את כל אלה העומדים בפני מוות בטוח, אך אינם יודעים זאת.

על פי עדותו של פיליפ מילר, אחד מאנשי המחתרת שבזונדרקומאנדו, עולה כי המידע על גורלו הצפוי של הטרנספורט הראשון מטרייזיינשטאט התגלה במקרה כאשר אנשי הזונדרקומאנדו קיבלו הוראה להכין את המשרפות ל"טיפול מיוחד" בעבור אנשי מחנה המשפחות.²⁶ אנשי המחתרת קיוו, כי לנוכח המידע הוודאי על השמדתם, יסכימו אנשי מחנה המשפחות להשתתף במרד ולהתקומם נגד שומרי הס"ס, בזמן שאנשי הזונדרקומאנדו יפוצצו את המשרפות. שאיפה זו לביצוע מרד עצמי, בלא תיאום עם המחתרת הבין-לאומית שפעלה באושוויץ, מבטאת את תסכולם של אנשי הזונדרקומאנדו מיחסם העוין של אנשי המחתרת הכללית במחנה אליהם. ניסיונם המתמיד של אנשי המחתרת הכללית לעכב את אנשי הזונדרקומאנדו מלהתקומם בטרם נוצרו התנאים המתאימים לכך לפי ראות עיניהם, הוביל את אנשי הזונדרקומאנדו למסקנה, כי ייתכן שייאלצו לפעול לבדם.²⁷

מעדותו של ורבה לגבי השתלשלות האירועים לפני פרוץ המרד המתוכנן ניתן ללמוד על האופן שבו התמודד הירש עם הידיעה הקשה על גורלם של אנשי מחנה המשפחות. אנשי המחתרת פנו אל הירש מאחר שראו בו מנהיג כריזמטי ובעל כושר מנהיגות טבעי. כבר לאחר פגישתם הראשונה מתאר ורבה את הירש כ"מנהיג על פי טבעו".²⁸ אולם הפנייה אל הירש נעשתה רק בסמוך למועד המתוכנן למרד, כאשר הידיעה על השמדתם הקרבה של אנשי מחנה המשפחות הייתה כבר ודאית. ורבה אף מציין, שנפגש עם מספר אנשים ממחנה המשפחות

24	גדעון גרייף, בכינוי בלי דמעות: עדויותיהם של אנשי הזונדרקומאנדו היהודים מאושוויץ, ירושלים 1999, עמ' 75.
25	שם, עמ' 74-75.
26	לנצמן, עמ' 205-206.
27	גרייף, עמ' 76.
28	רודולף ורבה, ברחתי מאושוויץ, תל אביב 1998, עמ' 191.

שהסכימו להשתתף במרד עוד בטרם בישר להירש את החדשות המרות.²⁹ ההחלטה על בחירתו של הירש כמנהיג נעשתה על ידי אנשי המחתרת, ביניהם גם אנשי הזונדרקומאנדו שהצליחו ליצור קשר עם מחנה המשפחות. החלטה זו התקבלה ככל הנראה לאור אופיו של הירש כאיש מעשה, שאינו משויך לאחד מהפלגים השונים במחתרת המחנה.³⁰

קשה לדעת מדוע לא הוכנס הירש בסוד הדברים עוד קודם לכן, כאשר החלו להצטבר ראיות המעידות על גורלם העתידי של אנשי מחנה המשפחות. ייתכן שחברי המחתרת סברו שהירש, כאיש חינוך אופטימי הדואג לחניכיו בכל מרצו, יסכים לקיום פעולת המרד, אשר במידה רבה הייתה פעולה אובדנית, רק כאשר יהיה משוכנע שהגיע סופם. אולם תיאור אותה שיחה בין ורבה להירש על אודות המרד חושפת עד כמה התקשה הירש לקבל את רוע הגזרה. תגובתו הראשונה הייתה חשש לגורל הילדים. "הוא היה חיוור ומתוח", כותב ורבה, "ידיו רעדו כשהדליק סיגריה".³¹

הירש, שכל חייו נודע כאיש מעשה, כאדם נחוש וחסר פשרות, התקשה לגייס את הכוחות כדי לפקד על המרד. מרד של אסירי המחנה, כך הניח, יוכל לעכב ולפגוע בפעולותיהם הרצחניות של הגרמנים, אך גם יביא למותם של רבים מהאסירים היהודים. הירש נחרד גם מהמחשבה שהמרד יביא למותם המיידים של הילדים ונאחז באפשרות הקלושה שהם אכן יועברו למחנה אחר.

למחרת הגיע אישור לידיעה על כך שכל הטרנספורט יומת בגז בשבעה במרץ. ורבה העיד על כך שהירש התייסר רבות ושאל מספר פעמים על גורלם של הילדים, ושהוא הדגיש בפניו ש"דבר אחד בטוח, להם אין מוצא".³² ורבה ניסה בכל זאת לגייס את הירש והסביר לו את חומרת המצב ואת האפשרות שהמרד יצליח לפגוע במידה מסוימת בגרמנים ובמזימותיהם, ושהוא נבחר להיות המנהיג לכל מי שיבחר להילחם מקרב מחנה המשפחות. הירש ביקש לעצמו שעה כדי לחשוב על הדברים, על אף שבוודאי הבין כי הוא עומד על סף תהום פעורה. שעותיו האחרונות של פרדי הירש נותרו כתעלומה. לאחר קבלת הידיעה על גורל הילדים, ולאחר שהבין כי בכל מקרה לא יוכל להצילם, ביקש הירש להישאר

29 שם, עמ' 199.

30 שם, עמ' 198–199.

31 ורבה (לעיל הערה 28), עמ' 200.

32 לנצמן (לעיל הערה 23), עמ' 209.

לברו. על פי עדויות שונות הוא ערכב רעל בקערה של פודינג אשר נשלח אליו כדי לנחמו.³³ על פי עדותו של ורבה, הוא נטל מספר כדורי שינה ונמצא גוסס על מיטתו. ורבה, שעד לפני שעה עוד קיווה שהירש יוכל להנהיג את המרד, הזעיק שני רופאים מאסירי המחנה, אך מאחר שהתברר כי לא יוכל להחלים בקרוב, ומשום שממילא עמד להישלח אל מותו, לא בוצעה בו החיאה.³⁴ כך או כך, הירש לא צעד יחד עם חניכיו ועם שאר אנשי טרנספורט ספטמבר אל תאי הגזים.

קשה יהיה לשחזר את מחשבותיו של הירש בטרם מותו, ובוודאי יהיה זה קשה להעמיד את בחירתו תחת שיפוט מוסרי. ההחלטה שלא לקחת חלק פעיל במרד נגד אנשי הס"ס עלולה לצייר את דמותו של הירש כמי שלא עמד באתגר שהציב מאבק אלים ואף לא נשאר עם חניכיו עד לרגעיהם האחרונים. אולם אל לנו לראות בכך סימן של חולשה או של ויתור. בחירתו של הירש משקפת עד כמה האמין באמת ובתמים ביכולתו להסתיר מחניכיו את האמת הקשה. הירש בוודאי ידע את משמעותו האמתית של מחנה אושוויץ, ובוודאי הרהר בעצמו באפשרות שהוא וחניכיו יוכלו לבסוף אל תאי הגזים. בחירתו המודעת שלא לבשר לילדים על גורלם, ואף לא לנסות לקחת חלק במרד שיכול לפגוע בתפקוד המחנה, אך עם זאת גם יוביל למותם הוודאי של רבים, לרבות הילדים, חניכיו, מבטאת שבר עמוק מבחינתו של הירש, שקיווה כל העת שמאמציו החינוכיים יישאו פרי כאשר תסתיים המלחמה וחניכיו יחזרו לחייהם הרגילים. שיחתו עם ורבה הייתה ככל הנראה הפעם הראשונה שבה הבין כי על אף מאמציו הכבירים הדברים לעולם לא ישובו להיות כפי שהיו.

כמו מנהיגים נוספים שבלטו בזמן השואה כך הפך גם פרדי הירש בגיל כה צעיר לדמות נערצת וסוחפת כל כך. בעדויות רבות שניתנו לאחר המלחמה הוא הוזכר בידי הניצולים כמי שפעל ללא לאות כדי להיטיב את מצבם של הילדים ולהעניק להם תקווה בזמנים כה קשים. שמו נזכר בהערצה ובהוקרה בכל עדויותיהם של ניצולי טרייזינשטאט ו"מחנה המשפחות".

גישתו החינוכית של פרדי הירש, הדוגלת בפעילות גופנית, בחינוך לסדר ולניקיון ומכוונת להסתרת המציאות האכזרית מעיניהם של הילדים, הצליחה במידה רבה להעניק שמץ של תקווה ולטעת ניצוץ של שמחת חיים. באשר למותו

33 קרן, (לעיל הערה 3), עמ' 297.

34 ורבה (לעיל הערה 28), עמ' 201.

ולבחירתו שלא להשתתף במרד נגד הגרמנים, קשה יהיה להציב שיפוט מוסרי לאור המצב המורכב כל כך שאתו נדרש להתמודד. מקרהו של הירש מזכיר במידה מסוימת את בחירתו הטראגית של ראש היודנראט בגטו וארשה, המהנדס אדם צ'רניאקוב, להתאבד, לאחר שנוכח לדעת כי אלפי היהודים, שאותם נדרש למסור מדי יום ביומו לצורך "יישוב מחדש", נשלחים לתאי הגז של טרבלינקה. לשניהם, לאדם צ'רניאקוב ולהירש, מכנה משותף: שניהם הבינו כי הפור נפל, וכי גורל היהודים התמימים וחסרי הישע, המופקרים, הנידונים לסבל ולחורבן, כבר נחתך, ואין להושיע. ההחלטה שקיבלו הייתה קשה מנשוא, אך שניהם לא ראו מוצא כלשהו או דרך ביניים. הם בחרו בקיפוד חייהם כדרך היחידה שתמנע מהם להזיק לאחיהם היהודים, שתמנע מהם להיות כמו ידיהם התלוינים ומוציאי גזר דין המוות שגזרו הגרמנים. הם מתו טהורים בלי שידם נקפה לסייע לגרמנים כהוא-זה. הם בחרו לסיים את חייהם נאמנים לדרכם ולמצפונם, אמיצים וישרי-דרך.

אולם עם זאת ניתן לומר, שהבחירה שעשה פרדי הירש ממחישה עד כמה היה פרדי חרד ורגיש לגורל חניכיו, ועל אף שלעולם לא נדע מה היו מחשבותיו האחרונות, ראוי שדמותו תיזכר ותיחרט בדפי ההיסטוריה היהודית בשל מעשיו הנאצלים עד לרגע פרידתו מן העולם.

פרדי הירש נותר נאמן לעצמו ולמשימתו החינוכית ומילא אותה למופת. ראוי הוא להצטרף לפנתיאון הגבורה של האומה היהודית.

ביבליוגרפיה

- אדלר, שמעון, "בלוק 31: קורות בלוק הילדים במחנה המשפחות שבבירקנאו-אשוויץ (BIb)", עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך בתולדות עם ישראל בעת החדשה, ירושלים, 1993.
- בונדי, רות, **אדלשטיין נגד הזמן**, תל אביב, 1981.
- גרייף, גדעון, **בכינו בלי דמעות: עדויותיהם של אנשי הזונדרקומאנדו היהודים מאשוויץ**, ירושלים, 1999.
- ורבה, רודולף, **ברחתי מאשוויץ**, תל אביב, 1998.
- לנצמן, קלוד, **שואה**, תל אביב, 1986.
- קולקה, אוטו דב, "המחנה המשפחתי של יהודי טרזיינשטאט באשוויץ, 1943–1944", בתוך: גוטמן, ישראל ומנבר רחל (עורכים) **מחנות הריכוז הנאציים: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי הרביעי של חוקרי השואה**, ירושלים, 1984.
- קרן, נילי, "פרדי הירש: ספורטאי ומדריך", בתוך: כוכבי, יהויקים ורוגן, אביהו (עורכים) **גוף שלישי יחיד: ביוגרפיות של חברי תנועות נוער בתקופת השואה**, תל אביב, 1994.
- קרן, נילי, **רסיסי ילדות**, תל אביב, 1993.
- רדליך, אגון, **חיים כאילו: יומן אגון רדליך מגיטו טרזיאנשטאט**, תל אביב, 1983.

